

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

[Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 3, Aralık/December 2023]

İlgar BAHARLU

<https://orcid.org/0000-0002-5200-1705>

Doç. Dr. | ilgarbaharlu@gmail.com

Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

<https://ror.org/019jds967>

Hacı Bektaş Veli Araştırma ve

Uygulama Enstitüsü

"Hâl ile Kâl" Arasında: İran Tasavvuf Araştırmalarında Hoca Ahmet Yesevi

Between "Hâl and Kâl": Ahmad Yasawi in Sufi Studies in Iran

Araştırma Makalesi | *Research Article*

Geliş Tarihi | *Date Received*: 06.11.2023

Kabul Tarihi | *Date Accepted*: 04.12.2023

Yayın Tarihi | *Date Published*: 30.12.2023

Atıf | *Citation*

Baharlu, İ. (2023). "Hâl ile Kâl" Arasında: İran Tasavvuf Araştırmalarında Hoca Ahmet Yesevi. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(3), 2288-2299. <https://doi.org/10.34083/akaded.1386770>

Baharlu, İ. (2023). Between "Hâl and Kâl": Ahmad Yasawi in Sufi Studies in Iran. *Journal of Academic Language and Literature*, 7(3), 2288-2299. <https://doi.org/10.34083/akaded.1386770>

Makale Bilgisi | *Article Information*

Değerlendirme <i>Review Reports</i>	Çift Taraflı Kör Hakemlik (İki Dış Hakem) <i>Double-blind. (Two External Referees)</i>
Etik Beyan <i>Ethics Statement</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study</i>
Etik Kurul Belgesi <i>Ethics Committee Approval</i>	Makale, Etik Kurul Belgesi gerektirmemektedir <i>Article does not require an Ethics Committee Approval.</i>
Etik Bildirim <i>Complaints</i>	adeddergi@gmail.com
Çıkar Çatışması <i>Conflicts of Interest</i>	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir <i>The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest</i>
Benzerlik Taraması <i>Similarity Checks</i>	Yapıldı Yes - iThenticate
Telif Hakkı ve Lisans <i>Copyright & License</i>	Yazarlar, dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Bu çalışma Atf-GayriTicari 4.0 Uluslararası lisansı altında yayımlanır <i>Authors publishing with the journal retain the copyright. This work is licensed under Attribution-NonCommercial 4.0 International</i>

© İlgar BAHARLU | Creative Commons [Attribution-NonCommercial 4.0 International](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

* Bu makale, 21-22 Mayıs 2022 tarihleri arasında Maltepe Forum Ahmet Yesevi Sempozyumu'nda sunulan "İran Tasavvuf Araştırmalarında Ahmet Yesevi" adlı bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

Öz

Türkistan'daki Türklerin dinî-tasavvufî hayatına ve İslam algılarına derin izler bırakan Türkistan'ın Piri Ahmet Yesevi, Anadolu coğrafyasının inanç ve tasavvuf dünyasını da kökten etkilemiştir. Nitekim Türk-İslam tasavvuf tarihinde, Doğu Türkistan'dan Balkanlara kadar geniş bir coğrafyaya ünü yayılmış ve şöhreti duyulmuş başka bir mutasavvıftan bahsetmek pek mümkün değildir. Bu sebeple Hoca Ahmet Yesevi'nin düşünceleri ve hayatı, Türkistan'ın farklı ülkelerinde ve Anadolu'da araştırmacılar için uzun zamandan beri mütalaa konusu olmuştur. Söz konusu İran sahası olduğunda farklı bir durum ile karşılaşmaktadır. Malum olduğu üzere İran'da tasavvuf araştırmaları, Avrupalı araştırmacılar ve İranlı araştırmacılar nezdinde derin bir geçmişe sahiptir. Mezkûr coğrafyanın tasavvufun merkezlerinden olan Tarihi Horasan'ın bir kısmını sınırları içerisinde barındırması, birçok sufiye ve tasavvufî tarikatlarla ev sahipliği yapması, anılan coğrafyanın her dönem tasavvuf araştırmacıları için bir cazibe merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Her ne kadar İran'da bulunan ve genelde Orta ve Yeni Çağ'a ait olan kroniklerde Ahmet Yesevi'nin ismi geçse de İran'da yaygın olan ideolojik tarih yazımı ve bunun etkisinde kalan tasavvuf araştırmalarının ilk evrelerinde Ahmet Yesevi'nin adının yer almadığı, son dönemlerde ise şahsiyeti ve tasavvufî düşünce dünyası için İranî bir kök arayışını görmek mümkündür. Bu doğrultuda İran tasavvuf araştırmalarında tasavvufun bir hâl makamı olup gönül yoluyla Hakk için dünyevi olandan uzak hareket edilmesi, ideolojilerden uzak olunması gerekliliğine rağmen kâl ehli yöntemiyle nefsanî, dünyevî ve ideolojiler bağlamında ele alındığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hoca Ahmet Yesevi, Pir-i Türkistan, Türkistan, İran Tasavvuf Araştırmaları

Abstract

The Piri of Turkestan, Ahmad Yasawi, who left deep traces on the religious-sufistic life and perception of Islam of the Turks in Turkestan, also radically influenced the world of faith and mysticism in the Anatolian geography. As a matter of fact, in the history of Turkish-Islamic Sufism, it is not possible to mention another Sufi who spread and multiplied over a wide geography from East Turkestan to the Balkans. For this reason, the thoughts and life of Khoja Ahmad Yasawi have long been the subject of study for researchers in different countries of Turkestan and Anatolia. When it comes to the Iranian field, a different situation is encountered. As is known, Sufism studies in Iran have a deep history among European and Iranian researchers. The fact that the mentioned geography contains within its borders a part of Historical Khorasan, one of the centers of Sufism, and that it hosts many Sufis and Sufi sects, has made the said geography a center of attraction for Sufism researchers in every period. Although Ahmad Yasawi's name is mentioned in the chronicles found in Iran and generally belonging to the Middle and Modern Ages, Ahmad Yasawi's name was not included in the early stages of the ideological historiography prevalent in Iran and the Sufi studies influenced by it, and in other periods, it is possible to see a search for an Iranian root for his personality and the world of Sufi thought. In this regard, it is obvious that Sufism is a state of "hal" and that one should act for God through the heart, away from the worldly, and stay away from ideologies. On the other hand, it is seen that in Iranian Sufism studies, it is discussed in the context of sensual, worldly and ideologies with the "kal" method.

Keywords: Khoja Ahmad Yasawi, Pir-i Turkestan, Turkestan, Sufi Studies in Iran.

Giriş

Tasavvuf, aklî istidlallerden uzak, “hakki” keşf ve şühud yolu ile tecelli ettiği yer olan kalpte aramak anlamına gelmektedir. Geleneğin içsel boyutunu öne çıkararak, gizil, özel hâl ve anlam alemi olan tasavvuf yolunda tek akraba kavim ise “hâl” ehlidir. Hâl sadece belli bir kavimde bulunur ve kâl ehli ise bu yola yabancıdır.¹ Ehl-i hâl olan kavim dünya ve dünyevî olanı terk edip “bakî” olanın peşinde yola girerek tasavvuf makamlarını kat edip hakikate ulaşanlardır. Kâl ehli ise dünyevî olanın peşinde olup gölgelerin talebinde koşarak kendileri dünyaya dönüşenlerdir. Dolayısıyla tasavvufun bir kal ilmi değil hal ilmi olması, kişinin ruhî ve ahlakî durumlarını bizatihi uygulayarak tekamüle erdirmeye yolculuğunu, nefis denen şer ve günahattan uzak kalma çabasını ifade eder. Zaten tasavvuf öteden beri farklı insanları dinlerine, dillerine, etnisitelerine ve cinsiyetlerine bakmaksızın bir araya getirerek kendini ve dolayısıyla yaratanını tanımak için bir yol olmuştur. Diğer bir ifadeyle tasavvuf, çok eski zamanlardan beri farklı inançlara, etnik kökenlere, dillere ve cinsiyetlere sahip insanları bir araya getirerek, bireyin kendi iç dünyasına dönmesini, kendini ve Yaratıcı’yı anlamasını hedefleyen bir disiplindir.

Nitekim ırklar, diller ve dinler/mezhepler gerçek sufler için far’iyattan ibaret olup asıl gaye ise insanı inşa etmektir.² Bireyin kendini ve çevresini anlamasına, ruhsal olgunluğa ulaşmasına ve nihâi olarak Tanrı’ya yakınlaşmasına yardımcı olmayı amaçlayan içsel bir arayıştır. Bu içsel yolculuk bireyin kendi iç dünyasında bir denge ve bütünlük oluşturmaya yardımcı olan mistik bir deneyimdir. Bu sebeptendir ki insan söz konusu olunca Mevlâna mahrem olmak için gönül birliğini dil birliğine,³ Hacı Bektaş muhabbet aleminde cinsiyetin ötesine ve yetmiş iki millete aynı nazar ile bakmaya, Nesimi ise hırkaya değil iç arılığına dikkat çekmiştir.⁴ Bütün bu örneklerden hareketle, tasavvufun kuşatıcı boyutuyla tarihsel süreçte özellikle kutuplaşmanın ve ayrımcılığın yaşandığı toplumlar için oldukça önemli olduğu görülür.

Esasında tasavvufî öğretilerin bireyin özünü keşfetmesi ve bu öz üzerinden evrensel bir ahlak ve erdem anlayışı geliştirmesi için bir çerçeve sunduğu görülür. Hakk ile yaşanan özel bir iletişim anı ve biçimi olan bu düşünce yapısı, insanların kendi iç dünyalarıyla bağlantı kurmalarını sağlayarak, bir tür içsel dönüşümü ve aydınlanmayı hedefler. İnsan-ı kâmil olma yolunda yola çıkan sâlikin bu dönüşümü, bireyin yanı sıra genel anlamda toplum için de olumlu sonuçlar doğurma potansiyeline sahiptir. Tasavvufun sunduğu evrensel perspektifle bireylerin ötesinde toplumların da ruhsal ve ahlaki olgunluğa erişmesi için bir yol gösterir.

Tasavvufta insan inşa etmek, bireyin kendi benliğini tanımasını, iç dünyasını düzenlemesini, özünü fark etmesini kurtuluşa ermek için bireyin yaşamındaki

¹ Bu cümle Risale-yi Kuşeyriyeden ilham alınmıştır. Kaynak ve cümlelerin orijinal hali için bk. (Zerinküb, 2017: s. 211).

² İnsanlık talebinde bulun ki maksut budur; kalanı ise laf kalabalığıdır (Rûmî, 2012: s. 85).

³ Hüdhdüd Kuşu Hikayesi “بهترست همزیانی از همدلی”

⁴ Hakk hırkaya ey sufi bakmaz içini arıt / gir âlem-i tevhide çık hırka hicabından (Nesimî, 2009: s. 347).

karmaşıklıkları anlamasını, etik, ahlak ve anlam problemlerini çözmesini ifade eden süreç karşılık gelir. Bu süreçte, devlet mekanizması, ulus-devlet anlayışı, etnik, dilsel veya kültürel vurgular ise evrensel ve kapsayıcı yaklaşımla belirgin bir zıtlık ve çatışma içerisinde bulunabilmektedir. Dolayısıyla tasavvufi mana ve haller belli bir ulus, etnisite, dil ile kuşatılamayacak kadar hâl ve mânâ ilmidir. Bu sebeple söz konusu ilmi etnik vurgularla çerçeveleme girişimleri, kavram karmaşası, anlam kaybı, batında derinleşememe gibi sorunları beraberinde getirmektedir.

Bir evrensellik ve inanç daireleri arasında ortaklıklar barındıran mistisizm, söz konusu ortak paydaya vurgu yapılarak Schimmel tarafından "dinler içinden akan büyük ruh nehri" olarak nitelendirilmiştir (2000: 13-15). Bir gerçekliğin peşinde, aşkın olana ulaşma arzusu ve hali olan mistisizm, tecrübe ve iç yaşantıya odaklanmayı öne çıkarır. Söz konusu deneyim çerçevesinde yaşanan yerellik ise tasavvufi akımları, Güngör'ün ifadesiyle İslam mistisizmi'ni (1998: 15) meydana getirir. Nihayetinde yerelden evrensele mistisizm, Hakk'a ulaşma adına gerçekleştirmesi salık edilen yol ve yöntemlerdir. Söz konusu evrensel yaklaşıma karşın modern dönemde devletlerin tarih yazımı, ulus devlet teşekkülü aşamasında farklı bir cihette gelişmiştir. Ulus devletlerin tarih yazımında etnik özellikler bütün müstemlatı ile öne çıkarılarak kendi ve öteki üzerinden kimlik inşasına gidilmiş, bu vesile ile millet inşası gerçekleştirilmek istenmiştir. Etnik, dilsel veya kültürel homojeniteye olan vurgu, kendini belirgin olarak tarih yazımında göstermiş, "ulusal kimlik" bütün yönleriyle oluşturulmaya çalışılmıştır. Devletler kendi resmi tarihlerini, ulusal kimliği pekiştirecek yaklaşımlarla, bir çatışma veya uyumsuzluk kaynağı olarak görebileceği çeşitli unsurlara müdahaleler yoluyla ortaya koymuşlardır.

Tasavvufun evrensellik ilkesine karşın sınırlı bir alanda kimlik kazandırma girişimleri, tasavvuf gibi evrensel değerlere sahip bir düşünce sistemi bağlamında ideolojik kaygularla yerleştirme gayretlerini ifade eder. Bu çerçevede evrensel ideallerle dolu bir disiplin olan tasavvufun değerlerine karşılık gelen şahsiyetlere politik atmosfer ve gayelerle gerçekleştirilen yaklaşımlar, tasavvufun özüne aykırıdır. Kimlik politika faaliyetleri, ele alınan konuyu sosyo-kültürel bağlamından kopararak evrensel değerleri sınırlayabilir, böylece tasavvufun temel gayesini ve kapsayıcılığını zayıflatabilir. Tasavvufun birleştirici, anlayışlı ve kapsayıcı doğası, kültürel veya etnik kimliğini vurgulanması amacıyla tahrip edilerek dar bir çerçeve içine hapsedme riskini taşır.

Bu yolda bazı devletler ulus devlet teşekkülünden sonra daha objektif ve aklı davranmış, farklılıkları bir zenginlik olarak tanımlanmıştır. Ulus-devlet anlayışının yükselişi, etnisitenin ve kimliklerin önemini artırmış olsa da bazı devletler bu süreci daha objektif ve rasyonel bir şekilde yönetmeyi başarmıştır. Bu mekanizmalarda kimlik monolitik bir anlayış yerine zenginliklerin kaynağı olarak nitelendirilerek kültürel çeşitlilik yaklaşımı tercih edilmiştir. Bazı devletler ise günümüzde de eski propagandalar üzerinde tenkit ederek kültürel öğeleri bile bir nasyonalist yorum ile ele almışlardır. Etnik kimliklerin ön plana çıkarılması, tasavvufun evrensel niteliğinin göz ardı edilmesine yol açarak insanın kendi iç dünyasını, ruhunu ve yaratıcısını daha derin bir şekilde anlamayı amaçlayan öğretisinin etnik ve coğrafi bağlamlara indirgenmesine sebep olur. Buna karşın tasavvuf her

ne kadar tezahür olarak belirli bir bölgeye ya da etnisiteye dayandırılmaya çalışılsa da özünde evrenselidir.

Bu doğrultuda bazı devletlerin tasavvuf ve sufi karakterleri irkî bakımından ele almaya çalışmaları, Orta Çağlarda bir kültürel öge olan dili bile bu siyasete araç ederek insanlığın ortak mirasını farklı amaçlar doğrultusunda tekelleştirilmesine sebep olmuştur. Bu durum ise tasavvufun sunduğu evrensel değerlerin ve bütünleşme anlayışının ulus-devlet olgusunun getirebileceği ayrımcılık veya dışlayıcılığı dengeleyebilmesini toplumların daha uyumlu ve bütünleşmiş bir yapıya kavuşmalarına yardımcı olmasına engel olabilmektedir.

Anlam dünyasının evrensel ve kapsayıcı doğasına aykırı bir şekilde dar bir milliyetçilik anlayışıyla sınırlandırılmasına yol açan yaklaşımlar, tasavvufi ya da dinî figürleri, evrensel ve manevi değerleri politik ve ideolojik amaçlarla yorumlanmasına, daraltılmasına ve çarpıtılmasına sebep olmaktadır. Öğretinin birleştirici ve yükseltici işlevi ve rolünü zedeleyerek derinliklerdeki evrensel mesajlarını sınırlayan, çeşitliliği ve zenginliği daraltan kültürel anlamda birçok olumsuz sonuca yol açabilecek yönelimlerdir.

Tasavvuf tarihi ve araştırmaları açısından zengin bir coğrafya olan İran sahasında, Köprülü, İran mutasavvıflarıyla Yesevî etkisi altında bir edebiyat-i sûfiye oluşumunun söz konusu olduğunu, Yesevilğin, yâni Türk sûfliğinin Acem kültürünün hüküm sürdüğü sahada doğduğunu aktarır (1976: 115). Söz konusu tasavvufi zenginliği aktaran Köprülü'nün ifadelerine karşın İran sahasının zenginliğini oluşturan çeşitli etnik ve kültürel grupların ev sahipliğine ve tarihî derinliğe uymayacak şekilde etnik ve irksal kimliklerin ön plana alınarak -tasavvufun temel prensiplerine aykırı yaklaşımlardan olan- tasavvuf ve sufi karakterleri irkî bakımından ele alma ve yorumlama, İran tasavvuf araştırmalı söz konusu olunca bariz bir şekilde göze çarpmaktadır. Bağdat ekolundan sonra tarihî Horasan⁵ coğrafyasında teşekkül eden tasavvuf ekolünü "İranî tasavvuf" olarak niteleyerek bu geniş coğrafyada ortaya çıkan ve devam eden tasavvufu, belli bir kökene mal etme düşüncesi, İran tasavvuf araştırmalarında görülen en dikkat çekici hususiyetlerden biridir. Bu bakışın tasavvuf ruhuna aykırılığını bir kenara, tarihî açıdan ele alındığında da ciddi problemler taşıdığını görmek mümkündür. Çünkü tasavvufun esas itibarıyla bütün insanlığı kucaklayan bir öğreti olmasından dolayı evrensel ilkelerin her zaman ana odak olmaya devam etmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda, tasavvuf ve ulus-devlet anlayışının bir arada nasıl işlendiğine yönelik gerçekleştirilecek araştırmalar, bütünleşmiş yapının olup olmadığı, yapının niteliğini ortaya koymak adına önemlidir. Irksal ve etnik faktörlerin rolü, bu tür dinamikleri daha iyi anlamak için değerli bir perspektif sağlamaktadır. Bu çerçevede çalışmanın merkezini oluşturan Ahmed Yesevi bu tarz tarih yazımından payını almış mıdır? Ahmet Yesevi'nin bilinirlik düzeyi nedir? O'na ait tasavvufi ekol nasıl ele alınmıştır? Söz konusu bağlamda,

⁵ Tarihi Horasan'dan kastedilen, Orta Çağlarda Herat, Merv, Nişabur ve Belh merkezietinde bulunan ve geniş bir alanı kapsayan coğrafyadır. Bu coğrafyanın kapsadığı alan ve özellikleri hakkında detaylı bilgi için bk. (LE Strange, 1905: s. 382-432). Ayrıca Tarihi Horasan ve Horasan erenleri hakkında detaylı bilgi için bk. (Artan, 2023: s. 201-202; Baharlu, 2022: s. 51-52).

özellikle İnan'ın resmî akademik çevrelerinde Ahmet Yesevi hakkındaki araştırmaların düzeyi, bunların niteliği ve ayrıca bu tasavvufî ve tarihî şahsiyetle nasıl bir bakış hakimdir gibi sorular cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

İnan'daki Klasik Kaynaklarda Ahmed Yesevi

Günümüzde Hoca Ahmed Yesevi'nin anıldığı Türkistan Piri (Pir-i Türkistan) lakabı ilk defa Ferîdüddin Attâr'ın Mantuku't-tayr eserinde geçmiştir (Ferîdüddin Attar Nişaburî, 1997: s. 176). Attar eserinde Ahmet Yesevi'den nazım şeklinde naklettiği hikâyede Türkistan Piri'nin makamının yüceliği ve ona duyduğu saygıyı edebi bir üslupla ifade etmiştir. Attar'ın aktardığı üzere;

Pir-i Türkistan kendisi ile ilgili şöyle haber verdi

Dedi: ben iki şeyi daha fazla severim

Birincisi alaca eşkin attır

Bir diğeri evladımdan başka şey değildir

Bu oğlumun ölüm haberini alırsam

Bu habere şükür olarak atımı bağışlarım

Zira bu iki şeyi

Aziz canın gözünde iki put gibi görüyorum

Mum gibi yanmazsan ve geçinmezsen

Topluluk önünde ihlastan dem vurma

Kim ki ihlastan dem vurursa

Kendi işine bakınca ihlasından cayar

Şehvetle ekmek yiyen muhlis

Aynı anda ensesine yer ⁶

داد از خود پیر ترکستان خبر گفت من دو چیز دارم دوست تر ⁶
آن یکی اسبست ابلق گام زن وین دگر یک نیست جز فرزند من
گر خبر یابم به مرگ این پسر اسب می بخشم به شکر این خبر
زانک می بینم که هستند این دو چیز چون دو بت در دیده جان عزیز
تا نسوزی و نسازی همچو شمع دم من از پاک بازی پیش جمع
هرک او در پاک بازی دم زند کار خود تا بنگرد بر هم زند
پاک بازی کو به شهوت نان خورد هم در آن ساعت قفای آن خورد

Günümüzde sıkça kullanılan ve adeta Hoca Ahmet Yesevi'nin asıl ismi ile özdeşleşen "Pir-i Türkistan" sıfatının Orta Çağ Farsçası ile kaleme alınmış ve günümüzde Fars edebiyatının şaheseri olarak bilinen Attar'ın eserinde geçmesi birkaç açıdan önemlidir. Bunlardan ilki ve ayrıca günümüz için bir ders mahiyetinde olan konu Orta Çağ'da yaşayan Attar'ın bir tasavvuf insanına dil ve etnik ayırım yapmadan bakması ve eserinde Ahmet Yesevi'yi yüksek bir saygı ile anmasıdır.

Ancak burada ele aldığımız makale bağlamında Attar'ın eserindeki kayıt mütalaaya konu olunca zikredilen eserde geçen hikâye bir taraftan eserin yazıldığı dönemlerdeki Ahmet Yesevi'nin tanınırlığına işaret ederken, diğer taraftan ise bu ismin -Attar'ın eserinde geçmesi hasebiyle- İran araştırmacıları tarafından da görmezden gelinemeyecek kadar önemli olduğunu göstermektedir.

İran'da bilinen ve Ahmet Yesevi'den bahsedilen diğer eser Fazlullah Bin Rüzbehân Honcî İsfahanî'nin *Mihmânnâme-yi Buhârâ* isimli kitabıdır. Honcî özellikle Akkoyunlu ve Safevi ilişkilerini anlatan Âlem Âra-yı Eminî isimli kitabı ile de İran'da tanınan ve istinat edilen yazarlardan biridir. İsmi geçen yazar zikredilen *Mihmânnâme-yi Buhârâ* isimli eserinde Yesi bölgesi ve Hoca Ahmet Yesevi'nin mezarı ile ilgili bilgileri aktarırken, Ahmet Yesevi'nin mezarı hakkında "o kutsal mezar Türkistan kıblesi misalidir. Yol ehli ve kalp gözü açılmış olan ariflerin yönlendiği yerdir..." cümlelerine yer vermiş ve Ahmet Yesevi'nin türbesini umutların Kâbesi olarak tanımlamıştır. Bunun yanı sıra Honcî aynı eserde Ahmet Yesevi'nin methinde dikkat çekici şiirlere yer vermiştir (İsfahanî, 1963: s. 129).

Yine İran'da bilinen ve Ahmet Yesevi hakkında bilgi veren birincil kaynaklardan diğeri Şerefüddîn Alî Yezdî'dir (ö.1454). Alî Yezdî Zafernâme isimli eserinde Emir Timur Küreken'in Yesi'ye olan ziyareti ve bu ziyaretin sonucunda Hoca Ahmet Yesevi ve mezarının tamiri ve imarı ile ilgili bilgi aktarmaktadır (Şerefüddîn Alî Yezdî, 2009: s. 861-862). Yezdî'nin bu eserinde, Ahmet Yesevi ile ilgili olan kısımda anlayışını insanlığa kapsamlı bir şekilde sunmasından dolayı Yesevi'nin büyüklüğünü, önemini ve derinliğini satırlar arasından anlamak mümkündür.

Hândmîr ise ünlü esiri olan Habîbü's-siyer'de Emir Timur Küreken'in Taşkent'e gitmesini anlatırken yine Ahmet Yesevi'nin mezarını ziyaret edip mezarın tamir edilmesini kaleme almıştır (Hândmîr, 1984: s. 468). Bunların yanı sıra günümüzde İran Milli Meclis Kütüphanesi'nde bulunan ve şu ana kadar tespit edilmiş olan ilk Kalenderi Erkannâmesi olarak bilinen Erbabü't-tarik isimli el yazmada da Ahmet Yesevi'nin ismi önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki kitabın üçüncü bâbında aba ve hırkayı anlatırken Cehriye yolunda olan taliplerin Hoca Ahmet Yesevi'ye bağlılığı gerekçesiyle hırkalarını onun yaptığı gibi hazırlamaları gerektiğini söylemiştir. Yine aynı eserin on ikinci bölümünde, yazar fakr libasının aksamını ve bu libasın silsilesini ve ayrıca sofrası silsilesini anlatırken Hoca Ahmet Yesevi'ye yer vermiştir (Hacı Abdurrahim, 1673: vr. 44a, 108a; Akın ve Baharlu, 2022: s. 106, 148, 150). Bütün bu örneklerden yola çıkarak İran'da mevcut olan klasikler, kronikler ve yazma eserlerde Ahmet Yesevi'ye dair bilgilerin mevcut olduğunu söylemek

mümkündür. Bu da söz konusu dönemlerde Ahmet Yesevi'nin İnan coğrafyasında aşına bir sima olduğunu göstermektedir.

Yakın Dönem İnan Tasavvuf Araştırmalarında Ahmet Yesevi

Yukarıda Ahmet Yesevi ile ilgili mevcut birkaç örnekten hareketle görüldüğü üzere İnan'da bulunan birincil kaynaklarda Ahmet Yesevi ile ilgili yeterince malumat bulunmakta olup söz konusu tarihî ve tasavvufî şahsiyeti, kronikler sayesinde bilinen bir isimdir. Kronikler ve diğer tarihî kaynaklar, böylesi etkileşimleri belgelemek ve Yesevi'nin öğretilerinin zaman ve mekân sınırlarını aşarak nasıl evrensel bir nitelik kazandığını anlamak için oldukça kıymetlidir. Bu durum, Ahmet Yesevi'nin yalnızca kendi bölgemiz için değil, geniş bir coğrafya için önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Fakat ne var ki İnan'da alanın öncü araştırmacıları tasavvuf, tarih ve edebiyat sahasında kaleme aldıkları eserlerde Ahmet Yesevi ve devamcısı olan Ataları ve Yeseviyye tarikatını kaçınılmaz olan durumlarda yüzeysel bir biçimde ele almışlar, bazen de sadece isminin zikredilmesini yeterli görmüşlerdir.

Son dönemde ise İnan'da tasavvuf üzerine yayımlanan araştırmalara bakıldığında durumun değiştiğine şahit olunmaktadır. Öyle ki son dönemlerde özellikle genç araştırmacılar tarafından Hoca Ahmet Yesevi, etki alanı ve devamcıları hakkında yeni neşredilmiş makaleler görülmektedir. Türkiye'de tasavvufî çevreler ve özellikle Alevi-Bektaşî zümreler arasında ve ayrıca bu alanlarda araştırma yapanlar nezdinde Hoca Ahmet Yesevi'nin saygınlığı ve önemi artmaktadır. Ayrıca Türkiye tarafından Ahmet Yesevi'nin sahiplenilmesi, Kazakistan'ın bulunduğu bölgede ve Orta Asya'nın genelinde siyasi ve ekonomik olarak etkinliğinin artması, İnan'ın ise söz konusu bölgede zikredilen ülke ile kültürel, iktisadi ve siyasi münasebetler içerisine girme çabası Ahmet Yesevi'ye olan ilgiyi artırmaktadır. Dahası Ahmet Yesevi'nin dünyadaki tanınırlığının artması, Türkistan ve Anadolu'nun manevi simgesi olan Ahmet Yesevi üzerine İnan'daki araştırmalara hız kazandırmıştır.

Ancak bu noktada yine İnan tarih yazımı tavrının değişmediğini görmek mümkündür. Bilindiği üzere İslam tasavvufu araştırmalarında oryantalistler tarafından ortaya atılan tezlerden biri tasavvufun esaslarının İslam öncesi İnanî dinlere dayanmakta olduğunu savunan ekoldür. İnan tasavvuf araştırmalarında ise eskiden beri daha çok tutulan ve takip edilen ekollerden biri zikredilen doktrindir. Bu bağlamda İnan tasavvuf araştırmacıları, İslam tasavvufunun menşeleri ile ilgili bugüne kadar ortaya atılan farklı tezlerden en çok zikredilen doktrini benimsemiş ve tasavvuf araştırmalarında sufiler ve düşüncelerinin köklerini irkî ve dilsel bağlamda ele almışlardır.⁷

⁷ Bu düşünceler ilk defa Thoulck, Dozyi, E. Blochet, R. A. Nicholson, E. Browne tarafından ortaya atılmış ve savunulmuştur. İnan kaynaklarında bu tezler, savları ve ayrıca zikredilen doktrin ile ilgili detaylı bilgi için bk. (Zerinkûb, 2017: s. 12-13; Browne, 1978: s. 611-613; Nicholson, 1979: s. 12-13).

Son dönem Ahmet Yesevi ile ilgili araştırmalarda bu bakıştan nasipsiz kalmamıştır. Başka bir deyimle Ahmet Yesevi'nin tasavvuftaki etkisinin bir şekilde İran ve İrani ruha⁸ bağlanması gerekmektedir. Bu bağlamdadır ki araştırmacılar Ahmet Yesevi'nin tasavvufu için adeta bir halef aramak için yola koyulmuşlardır. Elbette bu tarz "İrani ruh" merkezli bakış açısı ve etnisite merkezli bir ilişkilendirme, Ahmet Yesevi'nin etkisinin ve öğretilerinin genişliğini tam olarak kapsamayarak özgünlüğü ve etkisini belirli bir coğrafya veya kültürle sınırlamaktadır. Dahası, Ahmet Yesevi'yi belirli bir etnik veya kültürel kimlikle sınırlamak, öğretilerinin genişliğini ve derinliğini tam anlamıyla yansıtmayacaktır.

Bu doğrultuda "Orta Asya, Kafkas ve Rusya'da Tasavvuf" başlıklı makalede, yazarlar "Yesevviye tarikatı İran tasavvufu ve Türk kavimleri arasında yaygın olan üslup ve dilin imtizacından ortaya çıktı" (Tahirî & Hâşimî-Neseb, 2010: s. 23) cümlesi ile Ahmet Yesevi ve dolayısıyla Yesevviye tarikatını İran tasavvufunun devamı olarak göstermişlerdir. Yazarlar Türkçenin kullanımını ise bir araç olarak ileri sürmüşlerdir. Bu araştırmacılara göre Orta Asya'da tasavvuf varlığını İran'a borçludur. Bu yaklaşımla Ahmet Yesevi ve Yesevviye tarikatını İran tasavvufunun bir devamı olarak görülerek Yesevilik tasavvufi akımının müstakil yapısına, özgünlüğüne, derinliğine ve genişliğine gölge düşürülmüş gözükmektedir. Ayrıca Türkçe'nin kullanımının sadece bir "araç" olarak görülmesi, dil ve üslup olarak nitelendirilmesiyle dilin ötesinde kültürel etkinin indirgemeci bir yaklaşımla ele alındığını ortaya koymaktadır.

"Tasavvuf tarihinin ilgi çeken konularından birisi Orta Asya ve Kafkasya tasavvufunun İrani köklere sahip olma meselesidir. Bu tasavvuf 9. yüzyıldan başlayarak 12. yüzyıla kadar yavaş bir biçimde sufi büyükleri vasıtasıyla büyük Horasan'ın kuzeyine (günümüz Orta Asya havzasına) ve Maverâünnehir'e girdi."⁹ (Tahirî & Hâşimî-Neseb, 2010: s. 19).

İlginç olan şu ki söz konusu bu araştırmada yazarlar, sadece Orta Asya'da var olan tasavvufu değil Hindistan, Çin, Kafkasya, Dağıstan ve Anadolu'da var olan bütün tasavvurları -ister Sünni zümreler arasında yaygın olan tarikatlar isterse Alevi kesimler arasında yaygın olan sufi hareketleri- tek bir kalemde İrani bir tasavvuf olarak tanımlarlar.¹⁰ Bu tür bir genelleme, İran'ın tarihsel ve kültürel etkilerini öne çıkarma girişimi olarak tasavvufun çok geniş, çeşitli ve zengin bir coğrafi ve kültürel yelpazeye sahip olduğunu göz ardı eder, farklı etnik, dinî ve kültürel bağlamları yadsıyarak merkeze İrani bir yaklaşımı konumlandırır.

Son yıllarda Ahmet Yesevi ve Yesevviye tarikatı ile ilgili yazılan başka bir makale ise yine Ahmet Yesevi'yi kendi tabiriyle İrani tasavvufun devamcısı olarak göstermektedir. "Hâce Ahmed Yesevi, Yesevviye tarikatının kurucu ve Türkistan'ın en büyük Türk sufisi olarak bilinmelidir. O, büyük İrani sufilerin etkisinde olan Buhara'da Türk kültürünün hâkim

⁸ Bu terim ve terimin anlamı için bk. (Baharlu, 2021: s. 5-6).

⁹ Üzerinde durduğumuz çalışmanın amacı bu ve devamında verilecek örneklerin doğruluğu ve eleştirileri değildir. Oysa ki ileriye sürülen iddiaların doğruluğu tartışmaya açık olup münferit ve kapsamlı bir araştırmanın konusudur. Bu çalışmadan amaç söz konusu yazarların fikirlerini olduğu gibi ortaya koymaktır.

¹⁰ Bk. (Tahirî & Hâşimî-Neseb, 2010: s. 19-20).

olduğu bir ortamda kendi tarikatını genişletmeyi başardı" (Behnâm-fer & Mollâyî, 2013: s. 70). Görüldüğü üzere burada da yazar Ahmet Yesevi'yi yine İnan tasavvufuna borçlu bilerek onun İranî sufiler tarafından yetiştirildiğini ve Buhara'yı ise İranî sufilerin alanı şeklinde tanımlamaktadır. Ahmet Yesevi ise bu tasavvufun Türkistan'a bir aktarıcısı olarak gösterilmiştir.

Senâyî, "Orta Asya'da Yeseviyye Tarikatı" isimli makalesinde Ahmet Yesevi hakkında "Hâcegân silsilesine mensup olması hasebiyle 'Hâce Ahmed Yesevi' olarak adlandırılan Ahmet Yesevi, Şeyh Yusuf Hemedanî öğrencilerindedir. Bu nedenle de İnan tasavvufu silsilesinin devam ettiricisidir" (Senâyî, 1998: s. 82) cümlelerine yer vermiştir. Yine bu örnekte de Ahmet Yesevi, Yusuf Hemedanî'nin öğrencisi olması hasebiyle İnan tasavvufuna bağlıdır ve bu tasavvufun devamcısı olarak gösterilmektedir. Oysa ki Yusuf Hemedanî'nin tasavvufi dünyasının şekillendiği evreler, tasavvufa yönelmesi meselesi ve Horasan ve Buhara'ya gittikten önceki- sonraki kişiliği ve değişimi konusu ve nihai olarak Buhara'daki tasavvufi atmosfer, yazarın İranîlik savının üzerinde durulmasını gerektirmektedir. Ancak bu örnekte de görüldüğü üzere Söz konusu hoca-öğrenci ilişkisi, Yesevi'nin İnan tasavvufuna dair bir perspektif kazandığını göstermesinin ötesinde yorumlanarak Yesevi doğrudan İnan tasavvufu dizisine bağlanmış, diğer bir ifadeyle aidiyet, bu ilişkiye indirgenmiştir.¹¹

Sonuç

Pir-i Türkistan Ahmet Yesevi'nin etkileri sadece Türkistan ve çevresiyle sınırlı değildir; bu etkiler Anadolu coğrafyasına da yayılmıştır. Ahmet Yesevi'nin öğretileri özellikle Türkistan ve Anadolu arasındaki tarihsel, kültürel ve dinî bağlantıların oluşmasını ve canlı kalmasını sağlamış, bu iki bölge arasında adeta köprü işlevi görmüştür. Yesevi'nin öğretileri, Türkistan'dan Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada, İslam'ın anlaşılması ve pratiği üzerinde etkili olurken daha esnek ve bütüncül bir İslam anlayışı popülerleşmiş ve çeşitli yönleriyle araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Türkistan'ın tasavvufi önderi olarak tarihsel, kültürel ve dinî bağlantıların iki bölge arasında güçlenmesini sağlayan ve bir etkileşim kapısı aralayan pir, inancı daha erişilebilir ve anlaşılır kılmıştır. Her iki coğrafya için yarattığı birleştirici etki ile evrensel mesajlarını zaman ve mekânın ötesine taşımış, kitleleri derinden etkilemiştir.

İnan'da mevcut olan birincil kaynaklarda Ahmet Yesevi'nin ismi çokça anılmaktadır. Günümüzde Pir-i Türkistan şeklinde anılan bu meşhur sufünün söz konusu sıfatı ise İnan'da en çok bilinen ve yukarıda zikredilen tasavvufi eserde geçmekte olup Ahmet Yesevi hakkında malumat içeren kaynaklar ve yazarları İnan tarihi ve tasavvufunda isimleri anılan kaynaklarda mevcuttur. Ancak ne var ki bu bilinirliğe rağmen Ahmet Yesevi odaklı araştırmaların daha çok son dönemlerde ortaya çıktığına şahit olunmaktadır.

¹¹ Daha önce de zikredildiği üzere bu makalenin amacı, İnan araştırmacılarının ortaya attıkları tezlerin doğru ve yanlış taraflarını ele almaktan ziyade söz konusu yaklaşımlara dikkat çekmektir.

Özellikle son dönemlerde yazılan ve birkaç örneğini sunduğumuz çalışmalarda Ahmet Yesevi -herhangi bir kanıt sunulmadan, yüzeysel gerekçelerle- İran ve İranî tasavvufun bir devamcısı olarak gösterilmiştir. Bu yazarlara göre O, İranî dinlerden etkilenmiş bir tasavvufun devamcısı olup İran tasavvufunu Orta Asya'da yaygınlaştırmıştır. Görülen şu ki bu son dönem araştırmacıları da -tasavvufun ruhuna aykırı olarak- sufi çevreleri İran tarih, edebiyat ve tasavvuf tarihi yazımında olduğu gibi ideolojik perspektiften bakarak ele almış, sathi araştırmalara imza atmışlardır. Ahmet Yesevi'nin büyüdüğü coğrafyanın sosyo-kültürel ve inançsal yapısı, O'nun tarihî hafızasında yer edinmiş olan kültürel öğeler ve bunların mecmuunun Ahmet Yesevi'nin dünyasına etkisi, Türkistan ve özellikle Horasan'ın dinî, mezhebî, kültürel ve etnisite açısından renklilikleri ve bunların sonucunda ortaya çıkan irfan ve tasavvufu ve ayrıca Türklerin İslamiyet ile aşına olmasındaki süreç ve bunların İslamiyet öncesi evrene bakışı, insan, doğa, kadın-erkek ilişkileri gibi geleneklere bakmaksızın konuyu ancak İranilik gibi dar ve sathi bir genelleme seviyesine indirmektedirler. Sonuç olarak bu yazarların nezdinde, Ahmet Yesevi Türk olması ve Türkçeyi kullanmasına karşın ancak İran tasavvufunun devamcısı olması görüşüyle araştırılmaya değer bulunmuştur.

Kaynaklar

- Akın, B. ve Baharlı, İ. (2021). *Erbâbü't-Tarîk XVII. yüzyıl'a ait bir Kalenderi Erkânname* (Çeviri-Tıpkıbasım-İnceleme). Paradigma Akademî.
- Artan, M. (2023). Horasan Erenleri'nden Hacı Bektaş Veli'nin insan sevgisi ve fütuhat anlayışı. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi İhtisaslaşma Özel Sayısı*, 200-212.
- Baharlı, İ. (2021). *Şah'ın bahçesinde Şah İsmail öncesi ve sonrası Kızılbaşlık*. Kitabevi.
- Baharlı, İ. (2022). Türkistan nefesi Hoca Ahmet Yesevi'den Hacı Bektaş Veli'ye Horasan tasavvufu. *Anıtı koruyan insanlar: sürdürülebilir turizm, hac ve kutsal miras uluslararası konferans materyalleri* (s. 50-56). Türkistan Bölgesi Turizm Dairesi Başkanlığı.
- Behnâm-fer, M. H. ve Mollâyî, M. (2013). Hâce Ahmed Yesevi ve Türkistan ile Maverâunnehir'de Yeseviye hareketinin filizlenmesi. *Heft Asüman* (55), 63-78.
- Browne, E. G. (1978). *Tarih-i Edebi-yi İran* (Cilt I). (Çev. A. P. Salih). İntişarat-ı Kitap-fürüşî-yi İbn Sina.
- Fazlullah Bin Rüzbehân Honcî İsfahanî, (1963). *Mihmânnâme-yi Buhârâ*. (haz. M. Sütüde) Tahran: Büngah-ı Tercüme ve Neşr-i Kitap.
- Ferîdüddîn Attar Nişaburî, (1997). *Mantıku't-tayr*. (haz. A. Rencber) Tahran: Asatir.
- Güngör, E. (1998). *İslam tasavvufunun meseleleri*. Ötüken Neşriyat.
- Hacı Abdurrahim, (1673). *Erbâbü't-Tarîk*. İran Millî Meclis Kütüphanesi: Kayıt No: 4062.
- Hândmîr. (1984). *Habîbü's-siyer*. (haz. M. Debirsiyaki) Tahran: İntişarat-ı Kitap-fruşî-yi Hayyam.
- LE Strange, G. (1905). *The lands of the Eastern Caliphate*. Cambridge University Press.
- Köprülü, M. F. (1976). *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, (2012). *Fihî mâ fih*. Behzad.
- Nesimi, Seyid İmâdüddin (2009), *Külliyât-ı Eş'ar* (haz. H. M. Sıddîk) Tebriz: İntişarat-ı Ahtar.
- Nicholson, R. A. (1979). *Peydayiş ve Seyr-i Tasavvuf*. (Çev. M. B. Muin) İntişarat-ı Tüs.
- Schimmel, A. M. (2000). *Tasavvufun boyutları*. Kırkambar Kitaplığı.
- Senâyî, M. (1998). Orta Asya'da Yeseviye Tarikatı. *Faslname-yi Mutalaat-ı Asya-yı Merkezî ve Kafkas* (19), 79-92.
- Tahirî, S. M. ve Hâşimî-neseb, S. S. (2010). Orta Asya, Kafkas ve Rusya'da Tasavvuf. *Pejuhişha-yı Mıntka-yi*, 15-67.
- Şerefüddîn Alî Yezdî, (2009). *Zafernâme*. (haz. S. S. Mirmuhammed Saadık) Tahran: İntişarat-ı Kütüphane ve Merkez-i Esnad-ı Meclis-i Şevra-yı İslamî.
- Zerinküb, A. (2017). *Erziş-i Mirâs-ı Sûfiyye*. Emirkebir.